

ԱԵՎՈՆ ՆՈՐԱՅԻԱՐՀՅԱՆ

ԶԵՅՅԹՈՒԿՅԱԼ

1914 - 1921 թա.

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ЛЕВОН НОРАШХАРЯН

З Е Й Т У Н
В 1914-1921 гг.
(ВОСПОМИНАНИЯ)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1984

9(47.925)ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍԻՏՈՒՏ

7-93

ԼԵՎՈՆ ՆՈՐԱՅԻՆԱՐՁՅԱՆ

Զ Ե Յ Թ Ո Ւ Ւ Ը
1914-1921 թթ.

(ՀՈՒՅԵՐ)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1984

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ պատմական գիտ. դոկտոր Հ. Մ. Պողոսյան

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝
պատմական գիտ. թեկնածուներ է. Ա. Կոստանդյանը և Դ. Ա. Մուրազյանը

203677

S 0009485X

Նորաշխարհյան Լ.

Ն 930 Զելիթունը 1914—1921 թթ.: (Հուշեր) /պատ. խմբ.՝ Հ. Մ. Պո-
ղոսյան:— Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, 272 էջ, 2 թերթ նկ.:
Վերնախորագր.՝ ՀՍՍՀ ԳԱ, Պատմ. ին.-տ.

Գրքի հեղինակը ականատես է Զելիթունի հերոսական ինքնապաշտպանության և
արհավիրքներով լի պատմության: Մանրամասնորեն նկարագրված են երիտթուրքերի
վարած հայահալած քաղաքականությունը, հայ ժողովրդի տեղահանման և նրա մի մա-
սի ոչնչացյան արհավիրքները, զելիթունահայերի ճակատագիրը 1914—1921 թթ.: Գիրքն
արժեքավոր փաստեր է պարունակում նաև Զելիթունի բնակչության սոցիալ-տնտեսական
կյանքի, կենցաղի վերաբերյալ:

Նախատեսված է պատմաբանների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

Ն 0505040000
703(02)—84 20—83

ԳՄԴ 63.3(22)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԻԵՐԱՎԱՐԱ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
SARKIS AND MARIA KEMELLIAN LIBRARY OF VIEVAN STATE UNIVERSITY

© Հայկական՝ 1984 թ. հրատարակություն, 1984

Ընթերցողի ուշադրությանը հանձնվող սույն հուշագրությունն ընդգրկում է Զեյթունում 1914-ից մինչև 1921 թվականները տեղի ունեցած իրադարձությունները։ Հեղինակը ծնվել ու մեծացել է Զեյթունում, ականատես է եղել դեպքերին ու թղթին է տվել դրանք։ Հուշագրությունը սրտի տրոփիյունով շարադրված պատմական եղելություններ են, Զեյթուն գավառակի ու քաղաքի մասին աշխարհագրական ու վիճակագրական տեղեկություններ, բնակչության սոցիալ-տնտեսական կյանքի հարազատ նկարագրի։ Նրա մեջ իր ամբողջ հասակով վեր է խոյանում խրոխտ զեյթունցին իր առնական, հպարտ, սակայն բարի ու վեհ նայվածքով, ինքնապաշտպանական կոիվների ժամանակ ցուցաբերած արիության օրինակներով։

Լևոն Նորաշխարհյանը (Ենի Դունյայան) ծնվել է 1894 թ. Զեյթունում, վախճանվել 1968 թ. Բեյրութում։ Նա Զեյթունի շորս իշխանական տոհմերից մեկի շառավիղներից է և որդին ազատագրական շարժման առաջնորդներից Նազարեթ Զավուշի (Նազարեթ Նորաշխարհյան)։ 1912 թ. ավարտելով ծննդավայրի բարձրագույն վարժարանը, ուսուցչական պատոնի է կոչվում նույն կրթարանում։ 1915 թ. տեղահանվելով՝ նա իր հայրենակիցների հետ քշվում է դեպի սիրիական անապատները, ուր և ճաշակում է Եղեռնի բոլոր սարսափներն ու դառնությունները։ 1919 թ. վերապրող մոտ հաջար հայրենակիցների հետ վերադառնում է ծննդավայրը և լծվում վերաշինական աշխատանքների։ 1919—1921 թթ. նա վարչական անդամ է Զեյթունի «Ազգային միության», որը տնօրինում էր վերապրողների կյանքը։ 1921 թ. շտոկալով թուրքական ուժերի տեական ճնշումներին և սպառնալիքներին, զեյթունցիք որոշեցին դատարկել Զեյթունը և նահանջել ֆրանսիական գոտի։ Լևոն Նորաշխարհյանը եղել է նահանջի ղեկավարներից մեկը, 1921-ից նա հաստատվում է Հալեպում, 1923—37 թթ.՝ Մուսա լեռում, ուր գրադվում է ուսուցչությամբ, 1928 թ. նա Մուսա լեռան շրջանում հիմնում է Նոր-Զեյթուն

ավանը և ձեռնահասորեն ղեկավարում այն: 1937—48 թթ. ապրում է Հալեպում, իսկ 1948 թ. մինչև իր մահը՝ 1968 թ. Բեյրութում: 1962 թ. նա հրավիրվել է Սովետական Հայաստան իրբե սփյուռքահայ զեյթունցիների ներկայացուցիչներից մեկը և մասնակցել ՀՍՀ ԳԱ կողմից կազմակերպված Զեյթունի 1862 թ. ապստամբության հարյուրամյակին նվիրված միջոցառումներին:

Հրատարակվող գիրքը բաղկացած է 2 մասից, առաջինում գունագեղ նկարագրություններ կան հայրենի Զեյթունի և նրա գուղերի մասին: Նա հարազատորեն ներկայացրել է պատերազմը սկսվելուց հետո Զեյթունի բնակիչների նկատմամբ երիտրուրֆական իշխանությունների կազմակերպած խորամանկ գործողությունները և նրանց բռնի տեղահանությունը: Լինելով անհայտություն վնացող քարավաններից մեկում, հեղինակը նկարագրում է այն սոսկալի վիճակը, որի մեջ էին գտնվում աքսորական հայերը և, մասնավորապես, զեյթունցիները:

Այս բաժնում հեղինակը մեզ ծանոթացնում է նաև Զեյթունի փոքրաթիվ մարդկանց մաքառումներին, որոնք, չենթարկվելով թուրքական իշխանությունների կամքին, թողեցին տուն ու տեղ, իրենց ընտանիքն ու զավակներին և գենքը ձեռքին բարձրացան Տավրոսյան անմատչելի լեռները, օրհասական պայքար մղելով թուրքական զարդարանների ղեմ: Այդ խմբերից գլխավորը Եղիա Նորաշխարհյանի խումբն էր, որի մարտիկները տարիներ շարունակ արիաբար կովեցին հայրենի լեռներում: Խմբի մղած մաքառումների պատմությունը հեղինակը գրի է առել հատուկենտ կենդանի մնացածներից և կոփվներին ականատես թուրք իրրահիմից ու Ահմեդից, իր հայրենի ծննդավայրի նկատմամբ անհուն սիրով լցված, հեղինակը գրի է առել նրա լեռներում կովի ելած մի քանի տասնյակ լեռնականների մղած կոփվների և նրանց նահատակվելու պատմությունը: Գրքի այդ մասում իրար են հաջորդում թուրքական ուժերի ղեմ մաքառող վրիժառուների պայքարի դրվագները: Հեղինակը հիացմունքով է արձանագրել այդ փոքրաթիվ մարդկանց կոփվները: Չափազանց հուզիչ է անապատներից Զեյթուն վերադարձած Եղիայի հարսի՝ Զմրուկատի, ամուսնուն որոնելու, նրան գտնելու, ապա նորից կորցնելու, ողիսականը: Լեռնցի կինը, միանալով հայրենի լեռներում մարտնչող խմբին, կովում էր թշնամու ղեմ: Պատահաբար գերի ընկնելով, նա շիցանկանում ենթարկվել բռնակալի քմահամուցին և ժայուից վայր է նետվում՝ վերջ տալով իր կյանքին:

Մի անսովոր սարսուռ է զգում մարդ, երբ ընթերցում է հուշերի այն բաժինը, որտեղ շարան-շարան իրար են հաջորդում Զեյթունի լեռ-

Ներում մաքառող մարտիկների կյանքի դրվագները, Պայքարի ելածներին խորթ է ժողովուրդների նկատմամբ ատելությունը. նրանք ատում են երիտասարդ թուրքերի կառավարությանը և համարյա բոլորն էլ ընկան թշնամու զեմ մզվող անհավասար կովում:

Հուշագրության երկրորդ մասը վերաբերում է 1919—1921 թթ. ընկած ժամանակաշրջանում Զեյթուն ապաստանած վերապրողների կյանքին: Մինչև պատերազմը այդ գավառակում ապրում էին մոտ 30 հազար մարդ, որոնց մեծ մասը զոհ գնաց տեղահանության ժամանակ. նրանցից միայն շատ քշերին, մի փոքր հատվածի հաջողվեց վերապառնալ՝ նպատակ ունենալով վերակենդանացնել հայրենի քաղաքն ու գյուղերը: Սակայն շուտով թուրքական իշխանությունները պահանջեցին նրանցից զենքը վայր զնել և ազատել Զեյթունը: Լեռնականների մի մասը ծերերի, կանանց և երեխաների հետ ստիպված անցան Մարաշ, իսկ մյուս մասը, որոնց թվում նաև հուշերի հեղինակը՝ զենքը ձեռքին երկար ճանապարհ կտրեցին և բազմաթիվ կոփների ու տառապանքի գնով հասան ֆրանսիացիների ձեռքում գտնվող Քիլիս քաղաքը: Այսպիսով, Կիլիկիայի հայկական թագավորության կործանումից հետո Տավրոսյան լեռներում դարեր շարունակ ազատ ու կիսանկախ ապրած մի բուռ քաշերի վերջին բեկորները ևս վերջնականապես դուրս շպրտվեցին իրենց հայրենի բնակավայրից:

Այս դեպքերից հետո թուրքական իշխանությունները Զեյթունը նախ անվանեցին ԵնիՇեհիր, ապա՝ 1915 թ. Զեյթունի վանքի կոփների ժամանակ զոհված թուրքական սպա Սուլեյմանի անունով՝ Սուլեյմանլը: Լեռնաքաղաքը այժմ ավերակների մի կույտ է, որտեղ բնակիչներ չկան: Հերոսական Զեյթունի դարավոր ազատագրական և ինքնապաշտպանական կոփները վերջացան նրա ամայացմամբ:

1. Նորաշխարհյանի գրքի ձեռագիրը ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտին է Ներկայացրել նրա որդին՝ հայրենադարձ գրող Հ. Նորունին: Հուշագրության մեջ բերված փաստերը և դեպքերը իրական են, հավաստի: Ամենայն հավանականությամբ հուշերի հեղինակը օրագիր է պահել, որի հիման վրա էլ շարադրել է իր այս հուշագրությունապատմությունը: Հրատարակվող գիրքը կարեոր է Զեյթունի 1914—1921 թթ. պատմության ուսումնասիրության համար: Այն խմբագրելիս, նպատակահարմարությունից ելնելով, որոշ կրծատումներ ենք կատարել, աշխատելով հարազատ մնալ ձեռագրին և պահպանել հեղինակի ոճը:

Հ. Մ. Պողոսյան